

הרב דניאל טואיטו

בית מדרש הספרדי

על קהילת והראן (אלג'יריה) ורבניה

אוצר החכמה

ק"ק והראן (oran) אשר במערב אלג'יריה, היא אחת מהקהילות העתיקות והחשובות שבארץ זו. החכם הראשון הידוע בשמו מכני העיר הוא ר' עמרם בן מרואם אפרתי, חכם ממגורשי קנ"א, אשר הפנה יותר מארבעים שאלות אל הריב"ש והרשב"ץ באלג'יר¹. מאוחר יותר במאה הי"ז נודע והתפרסם מבין חכמי העיר ר' יעקב פספורטם שגדל על ברכי חכמיה והיה לדיין בגיל צעיר. לאחר נדודים רבים בא לאמסטרדם ולאחר פטירת ר' יצחק אבוהב דה-פונסקה, מונה למשרת החכם של הספרדים ומשם נודע ברבים כלוחם אמיץ ועקש נגד השבתאות².

בשנת 1669 בעקבות שינויי מדיניות פנימיים, החליטו הספרדים, שליטי העיר מזה מאות שנים לגרש ממנה את 500 יהודיה ביו"ט הראשון של פסח, ואת בית הכנסת העתיק הפכו לכנסיה. רק לאחר יותר ממאה שנה, בשנת 1792, גורשו הספרדים מהעיר על ידי הבאי התורכי של העיר אלמעסכר הסמוכה, והוא שהחליט לשכן בה מחדש קהילה יהודית. אחר ממקורביו היה ר' מרדכי דרמון (ב"ר יהודה הראשון), חכם ומקובל שעבר על פי בקשת הבאי לעיר והראן ומונה מטעמו למוקדם הקהילה. הוא שיסד שושלת החכמים לבית דרמון בעיר והראן. עוד בהיותו בעירו אלמעסכר חיבר ר' מרדכי את ספרו מאמר מרדכי³, בו ליקט את ביאוריו לפסוקים מהתנ"ך ולהגדה של פסח, הפירושים הם על דרך הפרדס, ביאורים ושאלות-חלום ועל פי הפסוק שעלה בפיו כשקם משנתו⁴. מהקדמות החכמים מתברר כי ר' מרדכי היה מחכמיה של אלמעסכר בימי רבנותו של ר' יהודה גנון. הוא היה בעל ממון, עסק בסחר ולרגל עסקיו הפליג בשנת 1783 לאיזמיר שם נפגש על ר' חיים המודעי⁵. השאיר אחריו חמישה בנים:

1. מקור יסודי וחשוב לידיעת תולדות הקהילה וחכמיה הינו מאמרו בצרפתית של ר' דוד אשכנזי, מי שהיה רבה האחרון של אורן ושל אלג'יריה בכלל, אותו הוסיף כנספח להוצאה של שנת תשי"א של פיוט "מי כמוך" לפורים והראן שחובר ע"י ר' מסעוד דרמון (ראה להלן). בסיום המאמר ההיסטורי צירף גם מנין אוכלוסין מתוך רישומי הקהילה והערייה, וכן רשימת רבנים ראשיים ודיינים. ראה: ר' דוד אשכנזי, נוסח פיוט מי כמוך ותרגום בצרפתית, וג'דא, תשי"א.
2. ב שו"ת התשב"ץ, ח"ב, סי' קכ"ח, שו"ת הריב"ש, ח"א סי' י"ג, סי'. הירשברג מייחס התשובה האחרונה לשנת 1395 ולפיו זוהי הידיעה המתוארכת הראשונה על קהילה זו, ראה: הירשברג חיים זאב, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ביאליק, ירושלים. תשכ"ה, כרך ב', עמ' 96. וכן ראה אצל: הרשמן אברהם, ר' יצחק בר ששת, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשט"ו, עמ' ע"ו, קיי"ג, קט"ז, קל"ח.
3. ראה ספרו הידוע ציצת נובל צבי, אמסטרדם. כמו כן חיבר: שו"ת עדות ביעקב, שם 1672, שו"ת אהל יעקב, שם 1737 ועוד.
4. כך כותב המעתיק בסוף חלק הנביאים.
5. כך כותב הוא בהקדמה. הספר יצא לאור בליוורנו בקיץ תרמ"ז - 1787, על ידי שניים מבניו, שלמה ויהודה.
6. ראה דבריו בהקדמה שם סיפר שקיבל ממנו הסכמה חמה לספר, אלא שבנתיים המסמך

עמרם, משה, יהודה, שלמה ויעקב. הוא יסד את בית הכנסת הראשון בעיר המתחדשת, שנקרא מאז "ב"כ דרמון" על שמו ושהיה פעיל כבית הכנסת המרכזי עד לתחילת המאה כשנבנה בית הכנסת המרכזי החדש.

סביבות שנות העשרים למאה הי"ט עלה על כס הרבנות אחיו ר' מסעוד דרמון⁶ אחיינו של ר' מרדכי, בן אחיו ר' יהודה הראשון, והוא מי ששימש רבה של העיר בזמן הכיבוש הצרפתי בשנת 1830. בזמן המסע נחשדו בני הקהילה בשיתוף פעולה עם ^{הצרפתים} כוחות הכיבוש וכמעט שהתפרצו פורעים אל שכונת היהודים וסכנה ממשית נשקפה לקיומם, לבסוף הקדימו חיילי הצבא הצרפתי את כניסתם לעיר ובכך ניצל הקהל. לזכר מאורע זה קבע ר' מסעוד פורים שני ביום ו' באב תק"צ, וחיבר פיוט מסוג "מי כמוך" שהיה נאמר באותו יום⁷. חכם זה חיבר גם ספר גור אריה, חדושים לתלמוד, ליוורנו תר"ו (1846).

מיד אחריו, באמצע המאה, אנו פוגשים בשמו של ר' עמרם דרמון, אולי בנו הבכור של ר' מרדכי. הוא שימש שנים רבות כדיין העיר (1850-1866) יחד עם החכמים ר' חיים קצבי⁸ ור' יעקב סנאנס. מבין שלושת הדיינים הוא היה היחיד שלא נטל מומן בתמורה על תפקידו שכן היה אדם עתיר נכסים בזכות עצמו⁹.

אחריו מלך בנו בכורו של רבי מסעוד, שנקרא על שם סבו ר' יהודה דרמון השני. יתכן שהוא החכם המוזכר בשם זה בפסק דלהלן כמי שקברו את המתאבד לידו ובכך נעשה מעשה חמור ביותר שכן הוא מכונה מיד "מאריה דאתרא הדין הוא הראש כמהר" דרמון זצ"ל", ומעט מן הכבוד שהעם רחש לו יש לראות בסיום דברי העדות

אבד לו. ראה גם בסוף הספר בו הדפיס בקשה לשבת אותה חיבר כדבריו "בבואי מעיר אזמיר לארגילו בחי תמוז מ"ש תקמ"ג".

6. כך חותם ר' מסעוד את הקדמתו לפיוט: "הכ"ד הצעיר משרת עם קדושים ועובדי מתא והראן יע"או הצעיר מסעוד צרמון ס"ט, בלא"א עט"ר מורי ורבי הרב המבהק כמוהר"ר יהודה צרמון זלה"ה" [כך במה' ר' חיים אטבול, והראן, תרס"ו, דף ד' ע"ב]. מכאן גם ניתן להסיק כי בשנת 1843 כאשר הודפס הפיוט לראשונה (ראה הערה הבאה) כבר נפטר ר' יהודה הראשון, ור' מסעוד קרא לבנו הגדול ר' יהודה על שם אביו, הוא ר"י השני מחבר ההקדמה והחיבורים, (וכן גם אחיו מרדכי קרא לאחד מבניו יהודה כנ"ל). ידוע כי אחיו ר' מרדכי חי בין השנים 1750-1820, ולכן מסתבר לומר שר' מסעוד הידוע כרבה של העיר בימי הכיבוש הצרפתי הוא אכן אחיו של ר' מרדכי שהיה צעיר ממנו בחמש עד עשר שנים. העובדה שהיה לר' מרדכי אח ת"ח בשם מסעוד עולה מההקדמה שחיבר בנו של ר' מסעוד ר' יהודה השני לחיבורו של דודו ר' מרדכי (שהיה גם חתנו) "מאמר מרדכי", שם נכתב: "הסכמת חתן המחבר ה"ה החכם השלם הותיק כהר"ר יהודה צרמון נר"ו בן הגביר מסעוד י"ץ אחי המחבר".

7. הפיוט יצא לראשונה סמוך למאורעות, בשנת תק"ג [1843] בתוך סידור בית מנוחה, ליוורנו, תק"ג, אח"כ יצא עוד במספר מהדורות שכן החג נשמר עד לחיסול הקהילה בשנות השישים. מהדורה הראשונה של הפיוט כחיבור בפני עצמו יצאה בוהראן, תרס"ו [1906], שם המו"ל ר' חיים אטבול, חכם ומקובל מקומי, הוסיף דברים מספר בערבית יהודית על אירועי הנס, וכן הקדמה של המחבר עצמו ר' מסעוד בעברית.

8. ר' חיים קצבי זה הוא סבו של ר' חיים בלייח המוזכר להלן.

9. מתוך דו"ח לרשויות המדינה בצרפת על מצב יהודי המחוז, חובר על ידי הרב הממונה מטעם הקונסיסטואר בפריז ר' לזר קאן, אצל: שוורצפוקס שמעון, היהודים והשלטון הצרפתי באלג'יריה, בן צבי, ירושלים, תשמ"א, עמ' 204, 223, 239.

בערבית: "כאפו מן רבי יהודה צרמון אנא ליברי¹⁰ מן לעוון" - מכאן ששמו הפך למטבע לשון¹¹. ר' יהודה שימש ברבנות באמצע המאה הקודמת יחד עם החכם ר' שלמה זרקא, אשר שררה בניהם אהבה ואחזה כדי כך שהם חיברו מספר ספרים ביחד¹²: אן שי למורא - פירושים ודינים לספר בראשית, ליורנו, תרי"ד, תרכ"ד. בן יוסף חן - מעשה יוסף הצדיק מלוקט מהמדרשים, שם, תרי"ד. גן שבחי השלמים - על בית רוטשילד, עלילת דמשק ועוד, שם תרמ"ו. דן רינה וישועה - שני כרכים על כל עניני ודיני פסח ושלוש רגלים, קובץ גדול כולל דינים, פיוטים, פירוש ההגדה, אזהרות, תרגומי רס"ג, פרקי אבות ועוד. כולל פיוטים לא ידועים של חכמי אלגיריה בניהם של ר' שלמה זרקא עצמו. כל החיבורים הנ"ל הם בשפה הערבית יהודית המקומית, ולכן היתה נגישה לכל בני הקהילה. אפשר שעובדה זו תרמה לאהבה העממית שהיתה לר' יהודה בקרב קהלתו.

לאחריו מונה לכהן הדיונות אחיו הצעיר, מחבר הפסק שלפנינו, ר' יעקב דרמון, שכתב על עצמו במקום אחר: "בן לא"א הרב המפורסם מני"ר הרב המחבר ספר גור אריה שצ"ל¹³ הוא ר' מסעוד דרמון. כל המעשה שעליו נסוב הדין, אירע בשנת 1891, ור' יעקב באותה העת כבר ישב שנים רבות על כס רבנותו¹⁴, באותם הימים חיו בעיר יותר מששת אלפי יהודים, ופעלו בה כעשרה בתי-כנסיות.

המעשה שעליו מסופר בהקדמת הפסק אירע ביום מ"ז תמוז תרנ"א. באותו יום נפטר אדם בשם יעקב עקריש שנודע לבית הדין בדיעבד, אחרי קבורתו, שנראה כי התאבד על ידי בליעת ראשי גפרורים. יעקב זה היה בנו של יוסף עקריש, נשוי לשמחה ממנה היו לו כמה ילדים. אחיו היו שלמה, יצחק, יוסף ומשה. עוד ידוע כי משפחתו היתה משפחה של יראים, מכניסי אורחים שביתם היה "בית ועד לחכמים ורודפי צדקה וחסד ואינם מתגאים על אוכלי לחם, אדרבא נשפלים לפניהם ומכבדים אותם ביתר

¹⁰1234567

10. יש לשים לב לעירוב מילים בספרדית בדברי העד: "אנא ליברי מן לעוון" - אני חופשי מן העוון, כאשר 'ליברי' הוא תעתיק המילה הספרדית Libre - חופשי, וכן בביטוי הסיום "יהודי איכו די אברהם יצחק אי יעקב" שהוא כולו בספרדית. דבר זה מובן על רקע הקרבה הגדולה שתקיימה תמיד בין יהודי והראן לבין אחיהם בני טטואן וערים נוספות מעבר לגבול בחלק דובר הספרדית של מרוקו.

11. אע"פ שלמעשה קשה להכריע באופן חד אם המוזכר הוא ר"י הראשון (כלומר הסבא) או שמא השני - הנכד, אחי ר' יעקב מחבר הפסק. לדברי ר' דוד אשכנזי שימש ר"י השני דיין בין השנים 1870-1883, ונפטר א"כ פחות מעשור לפני האירוע.

12. ר' שלמה גם חיבר שני ספרים לבדו: , אן מנוחת שלום - תהלים עם תרגום ופירוש בערבית יהודית, ליורנו, תרכ"ה, בן זבחי תרועה - פירוש ליו"ד הלכות שחיטה כולל מנהגי שוחטים, ליורנו, תרכ"ז. כמו"כ נותרה בידינו שאלה שהפנה לר' אליהו חזן, שו"ת תעלומות לב, ח"ב, אה"ע סי' ט"ז.

13. כך כתב בחתימת ספר חזות קשה שיצא כהמשך לפסק זה, עמ' ס"ב

14. בשנת תרע"ו [1916] סובב בערי אלגיריה השד"ר ר' חי אברהם ווזאן שנשלח מכולל בית-אל בירושלים, בבואו לוהראן ציין שמות רבים של המנהיגים והחכמים שסייעו בידו, ושמו של ר' יעקב נפקד שם [דף ע"ה-צ"א]. לעומת זאת בעיר תלמסן עוד ישב על כס רבנותו ר' חיים בליית, מי שיהפוך לבר פלוגתא של ר' יעקב בפסק דין זה [דף ס"ט ע"ב]. כת"י פנקס השד"ר ר' חי אברהם ווזאן, כת"י 634, אוניברסיטת בר אילן. לפי רשמיו של ר' דוד אשכנזי (שאגב מוזכר בעצמו ע"י השד"ר הנ"ל), שימש ר' יעקב בדיונות בשנים 1880-1907.

שאת"15, וכן כתב ר' רפאל יצחק ישראל: "ו כי אחיו הגדול מהם הוא איש ידוע ומפורסם, חפץ חסד ומרבה להטיב, וביתו ועד לחכמים ארחי פרחי, ובפרט שלוחי כולל ות"ח גדולים ועצומים אוכלים על שלחנו תמיד כל הימים, ועושה צדקות בכל עת אשר אין איש בכל ערי אפריק ואגפיה עושים לשליש ולרביעו כי כשרואה ת"ח מחבקו ומנשקו ומביאו לביתו, דחיל ומוקיר רבנו אשר לא היה כמוהו"16, משמע שמדובר במשפחה חשובה וידועה של גומלי חסדים, מכניסים לביתם ת"ח ושדר"י אר"י ומפרנסים כמה תלמדי חכמים.

ההחלטה המאוחרת על הוצאת המת מקברו וקבורתו במערת המתאבדים עוררה מורת רוח גדולה אצל אחיו, שאחד מהם - ר' יצחק היה ת"ח, ולכן הוא יצא במרץ אך כענווה כנגד פסק בית הדין ופנה לכמה דיינים ידועים שיחוו את דעתם בנידון17. הדבר עורר ככל הנראה ריגונים ולכן הזדרזו אב ביה"ד ר' יעקב דרמון להדפיס ולפרסם את פרטי פסק הדין. היות ובאותה העת כבר לא פעל בית דפוס בעירו, מרח הראב"ד ר' יעקב והוציא תוך מספר ימים, את הפסק בדפוס אבן במספר עותקים מאוד מצומצם18. יחד עמו חתום על פסק הדין הדיין ר' אברהם הסבעוני, בנו של החסיד ר' משה סבעוני19. אביו זה היה מחכמי וממקובלי העיר, ת"ח רשום, אספן ספרים חשוב שספרית ישיבתו הפרטית בעלת 5000 הכרכים, שע"ג רבים מהם היו הגהות בכתב ידו, הועברה אח"כ לספרית בית הדין והיתה קיימת עד לחיסול הקהילה20. הוא מעולם לא מילא שום תפקיד רשמי והיה פרוש בביתו ומקדיש עצמו לתורה ולעבודה. השאיר כת"י

זכר אברהם

15. כדברי ר' אברהם פלאג'י בהספד שדרש ביום השנה הראשון לפטירתו, הודפס בסוף קונטרס "כבוד יעקב" שבעריכתו, איזמיר, תרנ"ב, דף ל"ו ע"ב.
16. הכוונה כנראה כאן לאח שלמה, שמוזכר כמי שהדפיס את הקונטרס על חשבונו. כבוד יעקב, דף י"א ע"א.
17. ר' יצחק זה מוזכר בפסק מספר פעמים, הוא אף חותם כאחד הפונים בשאלת חכם בנושא קבורת אחיו לר' אברהם פלאג'י, וכך כותב הוא בפניתו הנ"ל לקבלת חוות הדיעה: "ו ועכשיו בבקשה ובתחנונים מחו"ר מתא יע"א שתלמדנו ותוציא לאור משפטינו, אי כדין עשו או שלא כדין. אי כדין עשו - מקובל ומרוצה עלינו, ואם שלא כדין עשו - ירחם ה'", ובכך ברור שלא התריס ח"ו להכעיס על פסק חכמי עירו. [כבוד יעקב, איזמיר, תרנ"ב, כ"ו ע"א]. ר' דוד אשכנזי מזכיר את שמו יחד עם זה של חמיו שלו עצמו - ר' חיים אטבול (שהוזכר כמו"ל הפיוט) כמי שיחדיו פנו בתחילת המאה ליהודי אורן על מנת שיתרמו לחברת "שבט אחים" להקמת ת"ת מאוחד בעיר.
18. על פעילות בתי הדפוס בצפון אפריקה, ראה: הטל אברהם, 'על הדפוס העברי במגרב', ממזרח וממערב, ב' (תש"ס), עמ' 121-129 וראה במיוחד על אורן בעמ' 123, על הדפוס של השד"ר הירושלמי חיים זאב אשכנזי שהוציא ספר עברי ראשון באורן בשנת 1856.
19. כך עולה מחתימתו בסוף קונטרס חזות קשה (עמ' ס"ב): "הצעיר אברהם הסבעוני ס"ט בן לאה"ו המובהק המקובל האלקי כמוהר"מ זצוק"ל". זוהי הפעם היחידה שהוסיף בחתימתו את שם אביו. יש לציין שמה שמופיעה בפסק הדין חתימה נוספת בשם "הצי אברהם סבעוני" נראה לכאורה תוספת וחזרה על שמו שלו פעם נוספת בשינוי.
20. השליח יונה כהן שביקר באלג'יריה מטעם בני עקיבא בשנת 5419 מעיר כבדרך אגב שבביקורו בבית הכנסת הגדול של והראן הבחין באוסף גדול מאוד של ספרים עתיקים, שעל גבי רבים מהם שם לב שהיו הערות שוליים בכתב יד, ונראה שמדובר באוסף ספריו והגהותיו של ר' משה סבעוני. [כהן יונה, "יהודי אלג'יריה בעבר הקרוב (פרקים מיומ)", שבט ועם, סדרה שניה, א' (תשל"א), עמ' 264.

רבים, אחר פטירתו הוחלט בשנת 1889 על ידי ועד הקהילה להדפיס את ספריו, אלא הדבר לא יצא לפועל ובנתיים חיבוריו אבדו.²¹

לאחר שהתפרסם הפסק המובא להלן, המשיך אחיו של הנפטר ואסף פסקי דין נוספים החולקים על דעת הדיין המקומי והדפיסם שנה אח"כ בחוברת "כבוד יעקב"²². בספרון זה הובאו פסקים חולקים פרי ידיהם של גדולי דייני אותו הדור: הרשל"צ ר' רפאל מאיר פאניז'ל²³ ר' חיים בלייח - רבה של תלמסן שבאלג'יריה, ר' רפאל יצחק ישראל - רבה של קורפו שבנתיים עלה לארץ²⁴, ר' יוסף נסים בורלא - מדייני ירושלים²⁵, ר' שמואל סלנט - רבה האשכנזי של ירושלים, ר' אליהו חי בורג'ל - רבה של תוניס²⁶, הרב צדוק הכהן - רבה של צרפת, ר' אברהם ב"ר חיים פלאג'י - רבה של איזמיר, ר' אליהו אבולעפיה - מחכמי איזמיר, ואחרים. בסוף החוברת אף נוסף הספד לשנה הראשונה מפי ר' אברהם פלאג'י בו הוא משבח את הנפטר ומיצר על חילול כבודו. לשנה האחרת השיב להם ר' יעקב, ובתמוז תרנ"ב פרסם קובץ שני בשם "חזות קשה", גם הוא בדפוס אבן, בכתב אותו סופר, בו 64 עמודים של תשובות לקושיות העולות מפסקי החכמים, בסופו הוסיף קונטרס שני בו פרטים נוספים על נסיבות המעשה ולבסוף עמד בתוקף על דעתו ועל כבוד בית הדין המקומי שדן ופסק כפי שפסק. גם בזאת לא תם הענין ולאחר שנה נוספת שוב הוציאו המתנגדים באיזמיר ספר נוסף בשם "אתם קשות", על ידי ר' יהודה בן חיים אלבעלי. בכך הסתיים הויכוח בכתובים בפרשת קבורתו של יעקב עקריש.

21. על פי דברי ר' דוד אשכנזי, שם בנספח ג'.
22. התאריך בשער הוא תרנ"ב, אך מתוך שהביא בסופה דרוש שדרש "לתשלום השנה של המנוח" כתבתי כך.
23. יליד בולגריה, חי בין השנים 1808-1892. עלה בצעירותו לירושלים, היה ת"ח חשוב וראש ועד עדת הספרדים. מונה לרשל"צ אחרי פטירת החכם הקשיש ר' אברהם אשכנזי בשנת 1880. בסוף ימיו פעל מטעמו בעיקר סגנו הרב יש"א ברכיה - ר' יעקב שאול אלישר וסביר שהוא למעשה מחבר הפסק החתום מטעמו. נפטר: י"ד טבת תרנ"ג. חיבר: סי' לב מרפא, ירושלים, תרמ"ז. [אלמליח אברהם, הראשונים לציון, מה' ב', ירושלים, תשנ"ג, עמ' 147-155].
24. ר' רפאל יצחק ב"ר דוד ישראל: רבה של האי רודוס בה נולד ומחכמי ירושלים. חי בין השנים 1809-1902. בערוב ימיו עלה לא"י והיה מיווד עם ר' יוסף נסים בורלא ור' אברהם פלאג'י. חיבר פיוטים, דרשות ותשובות, ראה ספר דרשותיו בית היין, איזמיר, תרמ"ג. [גליס יעקב, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, ירושלים, תשל"ח, כרך ג', עמ' ס"ג-ס"ד].
25. מגדולי חכמי ירושלים, חי בין השנים 1828-1903. חיבר ספרים רבים שרובם עדיין בכת"י. היה שד"ר בטריפולי בשנת 1878. בזקנותו מונה לראב"ד. מספריו: א] לקט יוסף - מערכות דינים, ירושלים, תר"ס, ב] שו"ת וישב יוסף, ירושלים, תרס"ה. [גליס יעקב, שם, כרך ב', עמ' ס"ה-ס"ו].
26. היה רבה הראשי ונגיד יהודי תוניסיה בסוף המאה י"ט. נולד סביבות 1840, גודל בבית דודו החכם ר' יוסף בורג'ל הראשון וממנו רוב תורתו (חיבר זרעא דיוסף, ליוורנו, תר"י וכן ויען יוסף, שם, תר"י). היה חסם ודיין בעירו והוציא ספרי קרוביו. בשנת 1884 נתמנה לראב"ד תוניסיה אחרי פטירת ר' דוד בס עטר, ואח"כ גם קיבל את תואר קאיד היהודים מטעם השלטון ושימש בשתי התפקידים בתוקף והעוז. נלב"ע כ"ז כסלו תרנ"ט. ר' בנימין רפאל הכהן, מלכי תרשיש, נתיבות, תשמ"ו, עמ' קכ"א-קכ"ב.

החכם החשוב מחכמי המערב החיצון (אלג'יריה) שנמל חלק בויכוח זה היה ר' חיים בן אברהם בלייח רבה הנערץ של תלמסן הסמוכה לוהראן²⁷. ר' חיים נולד בעיר רבנותו בשנת תקצ"ג (1733) ולמד תורה מפי סבו ר' חיים קצבי²⁸. סבו עצמו שימש בין השנים 1850-1866 דיין בוהראן, ונראה שר' חיים התלווה אליו שכן היה יתום מאב ולכן גדל על ברכיו. בבגרותו חזר הנכד ר' חיים לעירו ומונה לדיין, הקים בה ישיבה חשובה והוציא מתחת ידיו דור של תלמידי חכמים מקומיים חשובים. הוא היה פוסק מקובל ושלח תשובות רבות, שרבות מהן שולבו בשו"תים של בני דורו²⁹, תלמידו המובהק ר' אליהו בן גיגי (רבה של סעידא הסמוכה) סיפר שהיו בידי שני כרכים גדולים של תשובותיו בהלכה. היה גם בקי בדקדוק³⁰ ובחכמת החקירה ובתחום זה חיבר את ס' פתח השער, פירוש ארוך לס' שער כבוד ה' מאת ר' רפאל אנקווה, מחכמי תלמסן הראשונים. מהפירוש עולה גדולתו של אותו האיש לא רק כפוסק אלא גם כחוקר אלוקי חשוב. נפטר בו' מרחשון תר"ץ.

על אף העובדה שעם התקדמות המחלוקת, הויכוח בין שני החכמים החרף, ור' יעקב בספרו חזות קשה הטיח דברים קשים כנגד ר' חיים, אעפ"כ, על אף הדברים שעברו בניהם, מצאנו שגם שנים מעטות אחרי שוך המחלוקת לא נותר ממנה דבר בשתי הערים, והקשרים בין שתי החכמים והקהילות נמשכו כמקודם. ראייה לכך יש לראות בדברים שיצאו מתוך כ"י של הרב דוד הכהן סקאלי³¹ היה מיווד ומקורב מאוד לר' חיים בלייח, ובא אח"כ לשמש מורה ולבסוף דיין בוהראן פחות מעשור אחרי שאירע המעשה ולא סיפר דבר על אותו הויכוח שהובא להלן. להראותנו שפולמוס הלכתי זה לא חרג מגדר מחלוקת שהיא לשם שמים שסופה להתקיים, בבחינת "תורה היא וללמוד אנו צריכים". וגדולה מכך מצאנו שכבר כמה שנים קודם לכן, בשנת 1908, לאחר פטירת ר' יעקב, הוזמן ר' חיים עצמו לשמש במשרת הדיינות בוהראן, ואף קיבל מינוי רישמי אלא שלבסוף הדבר לא יצא לפועל.

כך כותב ר' דוד הכהן סקאלי בזכרונותיו, לאחר שסיפר איך נפגש בתלמסן עם ר' חיים בלייח שקירבו ובקשו להשאר בעיר על מנת שילמד תורה שבעל פה את הנערים, ואכן כך עשה³²: "ובסוף שנת תרנ"ט הלכתי לראות את העיר מתא והראן, כי הייתי שומע את שימעה. והלכתי לישיבת אנשי העיר ודייני מתא, ונתראתי עם הרב הדיין המצויין כמוהר"ר ר' יעקב צרמון ז"ל וכמוהר"ר אברהם סבעוני ז"ל ולמדתי עמהם בסוגיית הש"ס ומצאתי חן בעיניהם" וכחודש לאחר ביקור זה הוזמן לשמש כראש

27. על פי מש"כ בהקדמתו ר' אליהו עצור, המו"ל של המה' החדשה של ספרו פתח השער, פירוש ארוך לס' שער כבוד ה', מאת ר' רפאל אנקווה, תונס, תרס"ב, י"ל מחדש בירושלים, תשמ"ו.

28. חיבר ספרים הרבה, בניהם: צרור החיים - שיטה על התלמוד, ליורנו, תרכ"ט. וראה לעיל הערה י'.

29. ראה אצל ר' רחמים יוסף פרנקו, שו"ת שערי רחמים, ירושלים, תרמ"א, ח"ב סי' י"ז, וכן אצל ר' אליהו חזן, תעלומות לב, ליורנו, תרל"ט, ח"ב, אה"ע סי' י"ד.

30. ראה דבריו של ר' יוסף משאש על כך שהיה בידו ספר פרי עטו בענין דקדוק לה"ק, אוצר המכתבים, ירושלים, תשכ"ח, ח"ב דף ק"ח.

31. נולד בדבדו, תשרי תרכ"ב, נפטר בעיר רבנותו בשנת תש"ח.

32. הועתקו מתוך כת"י על ידי חתנו ר' דוד אבן כליפא, אותם צירף כהקדמה למה' השניה שהוציא לשו"ת של ר' דוד קרית חנה דוד, ירושלים, תשמ"ח (י"ל לראשונה שם, תרצ"ה).

הישיבה בוהראן ולאחר מכן, בשנת תר"ע מונה על ידי ראש הועד שמעון אלקנווי למשרת דיין העיר, עד לפטירתו בשנת תש"ח. הא לך שקירבתו הרבה אל ר' חיים בלייח (אשר הוא פונה אליו בשאלותיו בתארי כבוד והדר) לא מנעה ממנו להתקבל להורות ולדון בוהראן, וזאת על ידי אותם חכמים ואותו ראש ועד שנחלקו עם ר' חיים בלייח בויכוח דלהלן על מקום קבורתו של יעקב עקריש.

אוצר החכמה

אוצר החכמה

הדפסה ברזולוצית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה
זכור לאברהם - תשנ"ז-ח: קובץ תורני (8) { 8 } עמוד מס: 146 הודפס ע"י אוצר החכמה

רבי יעקב דרמון זצ"ל אב"ד דק"ק והראן

בענין קבורת מי שאיבד עצמו לדעת¹

אנן בית דין דחתימי לתתא, נתוועדנו עם אנשי הוועד הקונסיסטואר² הי"ו בשישי בשבת ח"י תמוז התרנ"א לי"ץ³, על פי מאמר הפריזידאן⁴ י"ץ⁵. ובאומ"ץ⁶ עמד מעלת הפריזידאן וענה ואמר: מאנה הנחם נפשי על מעשה רע ומר שאירע במחוז זה. הלא תדעו הלא תשמעו, כי ביום ג' העבר שנלב"ע יעקב עקריש אחר שהיה חולה ששה ימים (מעמ"ט) [?], למחרתו ביום רביעי בשש שעות בבקר, באו לפני ה"ר שלמה עקריש אחיו של ה'ר' יעקב הנזכר, וה'ר' מנשה חאג'וויל י"ץ, עם ה'ר' אברהם בן חיים י"ץ גזכר חברת גמילות חזדים. ובקשו ממנו מקום בבית עלמין לקבור יעקב הנזכר כנהוג. ובקשו ממנו ליתן להם מקום אצל מ"ע מו"ר ועט"ר הדו"מ⁷ כמוהר"ש צדוק וצוק"ל⁸, ולא היטתי להם אזן, שאינו בדין שה'ר' יעקב הנזכר יקבר באותו מקום הנזכר, הס כי לא להזכיר חס וחלילה.

ואחר כמה דברים שעברו בנינו נתתי להם מקום לקברו בצד העליון קרוב קבר הח"מ בן עולייל נ"ע. ויפנו וילכו, ועמהם ה'ר' אברהם בן חיים הגזכר הנזכר י"ץ, אדעתא לחצוב קבר במקום הנ"ז. ויהי בד' שעות אחר חצות שהוליכוהו אל בית עלמין, ראיתי ששינו מדעת בעלים, וחצבו לו קבר קרוב ממש למאריה דאתרא הדין הוא הראש כמהר"י דרמון זצ"ל.

ותמהתי על המראה והטיב [!] חרה לי, ועל כל פנים מאחר שכבר נעשה מעשה שמתי יד לפה, וזה היה לעת ערב. ולמחר בבוקר השכם כתבתי שתי אגרות, אחת להגזכר ה'ר' אברהם הנזכר ושם נאמר שמעתה ומעכשיו לא יבא עוד לשרת בקדש בחברת גמ"ח עוד כל ימי הארץ, מאחר שעבר ועווית [!] ושינה מדעת בעלים. ועוד אגרת לשומר בית עלמין לאמר לו שלא יניח לה'ר' אברהם הנזכר ליכנס לבית עלמין עוד כל ימי הארץ.

גם הראה לפנינו מעלת השר הנזכר הי"ו העתקות האגרות הנזכרות בפנקס הקונסיסטואר, גם הראה לפנינו אגרת השלוחה אליו אור ליום ששי, וז"ן או"ב תיב"ת⁹:

1. צורת העריכה: כותרת, פיסוק חלקי, פתיחת ראשי תיבות, תרגום ומקורות - תוספות העריכה. החלוקה לפסקאות והמילים המודגשות הן של המקור. תודתי לידידי דוד בן-נעים, מספרית אוניברסיטת בר-אילן שהסב את תשומת ליבי לפסק זה וכן לד"ר שרה פרנקל על הרשות לפרסום מקורות בכת"י שבאוצרות הספריה.
2. ועד הקהילה הרשמי המוכר מטעם השלטונות.
3. ליצירה.
4. נשיא הקהילה.
5. ישמרהו צורו.
6. ובאראלים ומצוקים [!].
7. מעלת מורנו ורבנו ועטרת ראשנו הדיין ומורה.
8. הוא הדיין ר' שלום צדוק, לפי רשימת ר' דוד אשכנזי שימש בכתר דיינות בשנת 1867.
9. וזה נוסחה אות באות תיבה בתיבה.

"23 גולייט שנת 1891. ס"י שמעון אלקנווי פריזידאן דלקונסיסטואר. לברא דפנתו יעקב עקריש ועמלתולו כבוד גדול, כבוד אמת, אנא נערף אסוד ונכאף עלייא נכאביה. יעקב עקריש קתל רוחו, הוא ביידו אכלא ריוס זלמיט. ויום לכמיש אצבאח גראוולו כוונו ונסבאנו כאנו 12 רוח, ושררבולו אזית ולמלח ולימון, ותקייא. וגאבולו דוטור ועטאלו מידיסינאס קונטרא אבינינו, וזיד זיד והומאן כבאוו אסוד באש יעמלולו כבוד. וכיף ריתו דפנוה קודאם רבי יהודה צרמון ז"ל, נקוללך אצאת, אנא חביבהום, בצאח אנא כופת עלא ראסי. והאדה עלאם זוואלת האד לקארגו מן עלייא וראני נחאטו עלא לקהל. יום לתנין מן באעד מא אשרב פורגא גלק פמו וחאבו ישררבוה במלגרפא דלפאצא ותעאווגת. יעקב קלהום ללפאמילייא אנא אכליט זלמיט. כאפו מן רבי יהודה צרמון אנא ליברי מן לעוון. וש"ר. יהודי איכו די אברהם יצחק אי יעקב", ע"כ דברי האגרת הנזכרת¹⁰.

עוד אמר לנו השר הי"ו וזה לשונו: כי תכף ומיד לקבלת האגרת הנזכרת חקרתי ודרשתי ומצאתי שכל דברי האגרת הנזכרת דברי אמת הן. עוד ידעתי נאמנה שבקרו אותו שני רופאים, אחד רופא יהודי זה שמו לוי, והשני נכרי זה שמו פולי, ושאלתי לשניהם על ענין זה. רופא האחד שהוא מו' 11 לוי, שהוא העיקר שבקר אותו מיום הראשון ועד יום האחרון, ההוא אמר שהאיש ההוא מת מאכילת הזלמיט¹² ללא ספק. והרופא האחר הנכרי לא בקר אותו כי אם שני פעמים בימים האחרונים, אמר לי כי לפי דעתו קפצה עליו מחלה אחרת ומת ממנה. ועוד ידעתי שכל בני ביתו וקרוביו יודעים היו הענין שהוא בעצמו אבד עצ"ל¹³, והערימו סוד על אנשי ק"ק ישצ"ו ועל דת משה וישראל, כדי שלא יתגלה קלונם. עד כאן הגיעו הדברים מפי השר הנזכר הי"ו.

ובכן באומ"ץ שלחנו אחרי אחי המע"ל¹⁴ הנזכר הלא הוא הר"ש¹⁵ עקריש והרי"ץ אחיו¹⁶ ובאו לפנינו, והוכחנו אותם על פניהם על לא טוב עשו להעלים ממנו דבר כזה, שאין רוח המקום נוחה הימנו וכו'. והמה ענו ואמרו הן אמת שאכל זלמיט לאבד עצ"ל, והודו ולא בושו על כל דברי האגרת הזאת.

אך מפני שהרופא הנכרי מו' פולי אמר להם שלא מת רק מחמת מחלה אחרת ישנה שהיתה לו, על כן העלימו הדבר. ובכלל הדברים אמר הר' שלמה הנזכר י"ץ, כי כאשר

10. וזה תרגומה שנמסר לי מפי מר אבי ר' משה ב"ר הלל תויתו הי"ו: "23 ביולי שנת 1891, אדון שמעון אלקנווי נשיא הועד, אתם קברתם את יעקב עקריש ועשיתם לו כבוד גדול, כבוד אמת, אני יודע סוד ואני מפחד להסתיר אותו. יעקב עקריש הרג את עצמו, הוא בידו אכל ראשי גפרורים. וביום החמישי בבוקר קראו לו איחיו וגיסיו, היו 12 נפשות, והשקו אותו שמן מלח ולימון, והוא הקיא. והביאו לו רופא שנתן לו תרופות נגד הרעל [בספרדית], לאט לאט. הם החביאו הסוד כדי שיעשו לו כבוד. וכשראיתיו קבור על יד ר' יהודה דרמון ז"ל, לומר לך את האמת, אני ידיד, האמת אני מפחד על ראשי. ואותה ידיעה! ההיא! מעלי ואני חייב להביאה לפני הקהל. ביום שני אחרי מה ששתה תרופת ההקאה [ספרדית], סגר את פיו, ורצו להשקותו בכפית עד שהתעקמה. יעקב אמר למשפחה "אני אכלתי גפרורים". פחדו מרבי יהודה דרמון, אני חופשי [ספרדית] מן העבירה. וש"ר. יהודי בנם [ספרדית] של אברהם יצחק ויעקב".

11. 'מוסיו' - אדון.
12. כלוי הגפרורים כנ"ל באגרת.
13. עצמו לדעת.
14. המאבד עצמו לדעת.
15. הר' שלמה.
16. הוא אחיו ר' יצחק, וראה במבוא.

¹⁷שמע הדבר הרע הזה שעשה אחיו, תכף ומיד הלך במהרה לבית אחיו ומצאו עדין היה שפוי בדעתו מעט, ואמר לו: איך עשית חרפה כזאת לכל בני משפחתו, והוא ענה: כי מאי דהוה הוה. והרי"ץ אחיו טען: הן עתה כבר זכה במקומו. עד כאן הגיעו הדברים. והקול נשמע במחנה אלקים זה ותהו"ם כל העיר, איך היתה כזאת לקבור המע"ל אצל קברי הצדיקים וכשרים. ומה גם שהיה נראה וסמוך אצל מאריה דאתרא הדיין זצ"ל. ואז קרבו וייתאיון כל קרובי המשפחות הקבורים שם, והנם צועקים על אשר ל"ו עבר [זר] בתוכם, [דבר 17] שלא היה לעולמים, ומה גם שהם כבר מוחזקים במקום שכונת אבותם והן עתה נפסלה להם לעת מצוא וכו' מחמת המע"ל שנקבר שם.

הנה כי כן אחרי משא ומתן בדבר, עלתה הסכמתנו לפנותו ולקברו במקום הראוי לו, וכן היה. והיה זה בששי בשבת ח"י תמוז שנת ה'תרנ"א ליצירה, פה מתא והרא"ן יע"א.

ראש הוועד הקונסיסטואר

הצ' יעקב צרמון ס"ט הצ' אברהם הסבעוני ס"ט הצ' אברהם סבעון ס"ט

אנשי וועד הקונסיסטואר

שמעון אלקנוויי¹⁸ ע"ה אטבול אברהם ע"ה קרסנטי יצחק ע"ה מסעוד אספרוק

ומעלת הרב המבהק כמהר"י מזרחי¹⁹ ראשון לעיקו"ת צפת תוב"ב היה מהיושבים ראשונה עמנו, בשמעו את דברי האלה הזאת, והוא היה שר המסכ"ם בפרק מפנין, ולא הספיק לחתום עד שנקרא אל השמים מעל.

ויען כאשר שמענו איזה אנשים חכמים בעניהם, המה באו כן תמהו וענו ואמרו שאינו מן הדין להוציאו מקברו ולקברו במקום אחר, מאחר שכבר נקבר, ואיסורא קא עבדינן וכו', וכאלה רבות עמם, פערו פיהם לבלי חק להתכבד בפני עמי הארץ, וכל דבריהם כגחלי אש, והמה מהבל ימעטו על פי הדין והאמת, הנה כי כן הואלנו לבאר מוצא הדין בקצור נמרץ.

והנה דבר ידוע חומר העון של המאבד עצמו לדעת רח"ל שהוא שופך דמיו ודם זרעיותיו, ועל זה הזהירה לנו התוה"ק באומרה "ואך את דמכם" וכו'²⁰, ועל כן הדין שיהיה נקבר בפני עצמו בריחוק מקום, ק"ו מדין הרוגי בית דין שאע"פ שהיו מתורדין קודם מיתתם, אעפ"כ לא היו נקברים בקברות אבותיהם אלא בקברות המיוחדים להם בפני עצמם, כדאיתא במסכת סנהדרין דף מ"ו²¹, ופסקו הר"ם במז"ל²², ויהיב טעמא

17. מילה נוספת בכת"י.

18. היה ראש ועד הקהילה משך 45 שנה, משנת 1870 ועד 1915. הנהיג את הקהילה בתבונה בימי קבלת האזרחות הצרפתית ותחילת התסיסה האנטישמית באלג'יריה. יזם את הקמת בית הכנסת המרכזי בשנת 1880 שהסתיים כמה שנים לאחר מותו. [ר' דוד אשכנזי, סוף המאמר].

19. הוא ר' יוסף מזרחי, שד"ר מצפת. כך כתב אחי הנפטר בשאלתו ששלח לר"א פלאג'י, ראה: כבוד יעקב, דף י"א ע"א. לא ידוע מיהו ואינו מוזכר על ידי אי יערי בספרו שלוחי ארץ ישראל ולא נמצא בין חכמי עיה"ק צפת.

20. בראשית ט' ה'.

21. ע"א והיא משנה בפ"ו מ"ה.

22. הלכות סנהדרין, פ"ד ח"ט.

בגמ' 23 לפי שאין קוברים רשע אצל צדיק, וכן אפילו רשע חמור אצל רשע קל. וכן פסק הטור והש"ע 24 שאין קוברים רשע וכו', והטעם משום זילותא דצדיקי שאינו בדין שיהיה מונח אצלם הרשע, ועוד - שיש להם צער ובלבול הרבה בשכונת הרשע, ופתיב "כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים" 25, ועיין מה שכתב הרב מעבר יבוק חלק ב' פרק י"ז וזה לשונו: "כי כשהצדיקים נחים על משכבותם מגלים להם רזי עליונים ותחתונים, ואם נקבר אצלם אדם שאינו שוה במעלתם ימעיטו העליונים מלגלות להם סודות שבהם יהנו כאלו יאכלו כל טוב" וכו', הר' ויאמר יצחק 26 ע"ש.

וע"פ הדברים האלה אם כן אף אחר שנקבר הרשע אצל הצדיק צריך לפנותו משם ולקברו בריחוק מקום, מפני כבוד וצער הצדיקים הקבורים אצלו, שלא יגיע להם צער ובלבול ובזוי מחמתו.

ועוד בה טעמא, מאי אמור רבנן "אין מפנין" 27, כתב מרן הב"י ז"ל בסי' שס"ג 28 משם הכלבו זה לשונו: "לפי שהבלבול קשה למתים שמתיראים מיום הדין, זכר לדבר ישנתי אז ינוח לי" 29 "וכו' ע"ש, וזה לא שייך אלא בסתם אדם, אבל במע"ל שהוא אדם עשוק בדם נפשות כנ"ד לא שייך האי טעמא.

גם מעטם ניוול ליכא הכא, שהרי לא נתעכב בקבר הראשון רק שני לילות, ואף את"ל דאיכא ניוול, על כל פנים מאחר שנקבר שלא ברשות, הדין נותן לפנותו, מידי דהוה "קבר הנמצא" שמותר לפנותו, כמו שכתב מרן ז"ל סי' שס"ד סע' ב', והוא ממה שכתוב במסכת סנהדרין דף מ"ז [ע"ב], ופירש רש"י ז"ל 30 "וכגון שהוא חדש, ויודע בעל השדה שלא צוה מעולם לקברו שם, ובגזילה נקבר" ע"ש. הרי שלך לפניך דכל שנקבר שלא ברשות הבעלים מותר לפנותו, אף אם היה אדם כשר, וכל שכן וקל וחומר בנדון דידן שהוא מאבד עצמו לדעת ונקבר שלא ברשות וגזל הוא בידו וביד קרוביו, ולא די להם שגזלו מקום הקבר בלבד, אלא שגזלו כמה אמות סביבות החלל ההוא, שהרי מעתה נפסל המקום ההוא מהיות שם עוד קבר.

לפיכך הדין שצריך לפנותו, ומה גם שנקבר סמוך לקבר מאריה דאתרא הדיין זצ"ל ופוק חזי מה שכתב הרמ"ע ז"ל בתשובה, הרב ויאמר יצחק [שם] וזה לשונו: "ורשע אצל צדיק, אפילו בכותל מפסיק אין קוברים, ואפילו רשע חמור אצל רשע קל וכו', וכל הזריז לפנותו הרי זה משובח" ע"ש. וטעמא רבה אית ליה דהא דאמרינן 'אין קוברים

23. שם דף מ"ז ע"א.

24. יו"ד סי' שס"ב סע' ה'.

25. תהלים קכ"ה ג'.

26. ר' יצחק בן וואליד, שו"ת ויאמר יצחק, ליורנו, תרי"ג [1853], חלק א', יו"ד סי' ק"ב, שם דן בדיני מתאבד, ובסימן שאחריו [ק"ג] דן בענין ליקוט עצמות וקבר המשתמר. שם [דף צ' ע"ב] הביא את דברי סי' מעבר יבוק הנ"ל. חכם זה היה מגדולי רבניה של העיר טטואן במרוקו הסמוכה לאוראן אשר רבים מבניה היגרו לאוראן בשנות השישים של המאה הי"ט ואשר חכמיה השפיעו על חכמי אזור זה של אלג'יריה.

27. ירושלמי מו"ק פ"ב ה"ד וכן השווה שם נזיר פ"ט ה"ג.

28. סע' ב'.

29. איוב ג' י"ג.

30. שם ד"ה "קבר הנמצא".

רשע אצל צדיק' הוא איסורא דאורייתא, והא דאין מפנין הוא מדרבנן, ואתי דאורייתא ומפיק דרבנן, ועל כן כתב הרב 'כל הזריז לפנותו' וכו'.

ועוד בה, הא דאין מפנין מצינו שהותר מכללו, כגון קבר הנמצא וכו' או שנקבר אדעתא לפנותו, או לכפרה או לקברו בקברי אבותיו, ולא חיישי רז"ל לא לנוולא ולא לחרדתו, מה שאין כן ברשע אצל צדיק וכו' לא מצינו שהותר מכללו. ועוד זאת היתה יתירה בנדון דידן, שכל קרובי האנשים הקבורים בשכונת המע"ל הלז צעקו במרה על אשר ל"ו עבר זר בתוכם כי חרפה ובושה היא להם ולאבותיהם להיות המע"ל הלז קבור אצל קרוביהם אחר שנתברר להם בודאי גמור שהאיש ההוא מאע"ל.

מכ"ל הני טעמי תריצי דכתיבנא, דינא יתיב שצריך לפנותו ולקברו בריחוק מקום מן הצדיקים. ומה גם כי ראוי [!] ראינו בעוה"ר שהדור פרוץ בענין זה ומילתא דשכיחא היא גבן, והן קודם אירע דבר זה לכמה אנשים, וזה כשתי שנים ש[ע]ברו, אירע מעשה בשני אנשים, ואל השלושה ל"ו בא זה האיש שאנו דנים עליו. וקרוביו הסתירו ונקבר ונספד שלא כדין ושלא כהלכה אצל הצדיקים, וכדי שלא ילמדו אחרים ממעשיהם - להסתיר הדבר ולבא לידי מכשול ח"ו לקבור רשע אצל צדיק, שהוא איסורא דאורייתא, ע"כ כן חיובא רמיא עלן לגדור הפרצה הזאת אף אם לא היה מן הדין.

וגדולה מזו כתב מהר"י הלוי ז"ל בתשובה, הר' ויאמר יצחק ז"ל וזה לשונו "הפורש מדרכי צבור, אם יראה בעיניו הב"ד למגדר מילתא שלא לקברו רשאים ע"ע. ומינא לנדון דידן, שאף אם לא היה מן הדין לפנותו אחר שנקבר, אעפ"כ משום מוגדר [!] מילתא היינו צריכים לפנותו, כיון דמילתא [!] דשכיחא היא גבן, וכל העם ישמעו ויראו לא למעול מע"ל, ולא להסתיר על המע"ל להכשיל רבים בתורה. ובלא הכי בנדון דידן אין אנו צריכים לזה דכל מה שנעשה הוא על פי הדין והאמת והצדק:

אחת - שנקבר במקום שהוא שלא ברשות, שנית - שהיה מע"ל ונקבר אצל הצדיקים, שלישית - שכל בני המשפחות הקבורים שם ערערו על הדברים, כמו שכתבנו, רביעית - שנפסלה להם כל אותה השכונה כמו שכתבנו. מכל הני טעמי הדין נותן שחייבים לפנותו, ולית דין צריך בושש.

ועל כל אלין דהוו, אנן סהדי שגם המע"ל הלז ניחא ליה בהכי דטבא ליה עבדינן ליה. ותול"ם הלכ"ד החו"פ³¹: ז"ך תמוז שנת התרנ"א לפ"ג, פה מתא והראן יע"א.

הצ' יעקב צרמון ס"ט הצ' אברהם הסבעוני ס"ט הצ' אברהם סבעון ס"ט